

Van edele bedrijven en welbeproefde trouw

De ereblijken van het Nut 1791-1885

Jos Leenders

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had vanaf het eerste begin, 1784, de verheffing van het volk als doelstelling. In de Nutswet van 1854 werd die als volgt geformuleerd: 'De Maatschappij wijdt hare zorg aan de verbetering van den verstandelijken, zedelijken en maatschappelijken toestand, inzonderheid der mingevoede volksklasse.' Als middelen werden genoemd: opvoeding en onderwijs, 'verdeling der volksbegrippen en de aankweeking van Godsvrucht en goede zeden'.¹

De verheffing van het volk maakte deel uit van een groter doel: de totstandbrenging van een volmaakte wereld op basis van een aan Gods scheppingsmacht toegeschreven, oorspronkelijke natuurlijke orde. De Nutsmannen meenden dat grondplan te overzien en bij uitstek geschikt te zijn de 'onkundige menigte' die daaromtrent in het duister heette te tasten bij de hand te nemen. Vorming was het middel, voor zover mogelijk – want een heer bleef een heer, een werkman een werkman. Al in 1794 werd daartoe (te Haarlem) de eerste uitleenbibliotheek in Europa geopend. De schoolwet van 1806 was mede geïnspireerd op Nutsideeën. Al vroeg kwamen er Nutsteken- en herhalingscholen, de laatste eenvoudig vervolgonderwijs om het eens geleerde te laten beklijven. Nutsuitgaven werden uitgebracht. De eerste volksvoorlezingen werden (te Rotterdam) gehouden.

En niet alleen op het cognitieve terrein werd gewerkt, ook sociale verzekering, spaarzin en de aanmoediging van allerlei initiatieven vanuit het volk kregen aandacht. In 1809 kwam de eerste Nutsziekenbus (te Alphen aan den Rijn), in 1818 een lokale spaarbank (Workum) en, nadat dit type bank minder geschikt was gebleken voor kredietverlening aan de gewone man, in 1848 de eerste hulpbank (Middelburg). Sinds 1837 wijdde het Nut zich aan drankbestrijding.²

¹
Wet van 1854, in: 'Wetten der Maatschappij Tot Nut Van 't Algemeen', Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particuliere Archieven (PA) 211, nr. 1202.

²
P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (ed.), *Om het algemeen Volksgehek. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984) passim.

Bij al deze vormen van 'volksbeschaving' waren ideeën, levenswijze en mores van de Nutsheren het referentiekader waaraan de 'menigte' de kennis moest ontlene hoe, op haar niveau, het leven in te richten. Er was echter een dubbele bodem. Enerzijds werd te gemakkelijk verondersteld dat de gewone man daartoe eigener beweging niet in staat was. Anderzijds werd gedrag dat bewees dat hij het (een enkele keer) wél kon – juist omdat het niet van hem werd verwacht – bekroond. Het Nut had die uitzondering op de regel zelfs in zekere zin geïnstitutionaliseerd in de afdeling 'Eereblijken voor loffelijke bedrijven', waarin de kleinering achterwege bleef en niet heren maar 'gewone' mensen ten voorbeeld werden gesteld. De ereblijken fungeerden als 'erkenning van zoodanig zedelijke handelingen, welke bijzondere onderscheiding verdien[d]en, wegens de daarmee verbonden zelfverloochening, edelmoedigheid en welbeproefde trouw'.³ Vermoedelijk begreep het Nut dat het bijzondere voorbeeld uit de kring van het volk zelf daar meer effect sorteerde dan het voorbeeld van heren. De ereblijken waren eigenlijk een vorm van volksontwikkeling: 'De openlijke erkenning (...) heeft de strekking om het beginsel van algemeene en heilige menschenliefde aan te kweken'.⁴

De praktijk rond genoemde 'bedrijven' lijkt geleidelijk te zijn gegroeid. Beloning van zogeheten 'actes de vertu' – wel te onderscheiden van militaire wapenfeiten – kwam in de Republiek pas sinds de achttiende eeuw goed van de grond. Het besef nam toe dat een verstandig beloningssysteem maatschappelijk nut kon hebben en dat beloond zou moeten worden onafhankelijk van rang of afkomst. Aan het eind van de eeuw begon het Nut, mede onder invloed van de heersende economische en staatkundige malaise, zich ernstig zorgen te maken over straf en beloning op school.⁵ Werden eerezucht en ijver, 'die twee groote drijfveeren', wel voldoende geprikkeld? Een prijsvraag leverde als uitkomst op dat loftuitingen gewenst waren, maar dat er toch niet te veel mee gestrooid moest worden, inflatie kon het gevolg zijn. Het motief tot instelling van een 'Eerepenning' van het Nut in 1795 ter beloning van 'edelmoedige daden' lijkt dan ook vooral te zijn ingegeven door de behoefte aan mentaliteitsverandering.⁶ Aan de hand van voorbeelden van ultieme edelmoedigheid zou iedereen kunnen zien hoe in de bescheidener omstandigheden van alledag gehandeld moest worden.

³ Wet van 1854, artikel 2b.

⁴ Wet van 1854, artikel 70.

⁵ Vgl. J. Leenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijs-hervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988) hoofdstuk 6.

⁶ K. Bruin, *Kroon op het werk. Onderscheiden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1989) 23.

Overigens was de erepenning niet de eerste beloning die aan mensenredders werd uitgereikt. Sinds 1767, het jaar van oprichting, gaf de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen beloningen aan personen die 'een mensch of kind, hetwelk zonder eenige beweging of teeken van leven uit het water was gehaald, tot zichzelf [hadden] gebracht'.⁷ Het Nutsinitiatief van 1795 kan ook als een aanvulling worden beschouwd op die beloningspraktijk. De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen beloofde namelijk, althans tot 1860, vooral degene(n) die de levensgeesten bij een schijnbaar levenloze had(den) opgewekt, al dan niet door in het water te springen. Het Nut nam de andere zogenaamde waterspringers voor zijn rekening, degenen dus wier drenkeling(en) zichtbaar levend op de wal waren getrokken. De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en het Nut hadden bij de toekenning van premies dan ook verschillende doelstellingen. De eerste Maatschappij beoogde wijziging aan te brengen in de vigerende gewoonte (schijndode) drenkelingen aan hun lot over te laten. Dat gebruik hing samen met hun toenmalige juridische status. Op grond van oude wetgeving moesten zij met de voeten – en vaak nog verder – in het water blijven liggen totdat de rechterlijke macht had vastgesteld of er al dan niet een misdrijf had plaatsgevonden. De Maatschappij poogde het slachtoffer door haar inspanning de nieuwe status van verpleging behoevende te verschaffen.⁸

De naamklappertjes van het Nut met bekroonde personen vermelden er maar weinig van vóór 1795. De als eerste genoemde is Maarten Schoorel op 11 oktober 1791.⁹ Wegens 'het menschlievend verzorgen van een mensch' werd hij beloofd met 'honorabile mentie' in het jaarverslag.¹⁰ Een volgende was A. Resinger in 1794 wegens 'onderstand aan eene verlatene vrouw en kinderen'. Hij had 'werktuigen voor levensonderhoud' voor ze vervaardigd. Ook hij werd eervol vermeld. Officieel werden de edelmoedige daden voor het eerst genoemd in de Nutswet van de 'Bataafsche Maatschappij' van 1805. Inmiddels was het aantal dat in aanmerking kwam sterk toegenomen, omdat de nadruk was komen te liggen op reddingen. In 1848 bijvoorbeeld werden meer dan honderd redders onderscheiden tegen maar een persoon wegens 'zeldzame trouw'.

Er viel veel te redden in ons waterige land, van verdrinking gewoon uit het water, uit een put, een regenbak, bij overstroming en watersnood, bij schipbreuk, uit het ijs, bij 'woedende' storm, bij stranding. Een fractie van de

⁷ H.S. van Lennep, 'De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Een geschiedkundig overzicht', in: H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff (ed.), *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen 1767-1992* (Den Haag 1992) 29; W.P.R.A. Cappers, 'Lasten en baten rond het redden van drenkelingen. De financiële factor binnen het Nederlandse vertoog over schijndood in de tweede helft van de 18de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991) 271-294.

⁸ W.Th.M. Frijhoff, 'Drenkelingen redden: ideaal en symbool', in: Brokken en Frijhoff, *Idealen op leven en dood*, 1-26, spec. 5.

⁹ Het jaartal in de ondertitel verwijst naar dat feit.

¹⁰ Alfabetische naamklappertjes op bekroonde personen, ongeveer 1790-1860, GAA, PA 211, nr. 194.

Redding, of pogingen tot Redding, van in het water,

Namen der Redders.	Waar de daad is bedreven.
GERRIT KUIJZER. THEODORUS VAN LITH.	<i>Delft.</i> <i>Tusschen Alem en Rosfum.</i>
ROELOF VUNDERINK. JAN FRANCIS VAN WEERT.	<i>'s Hertogenbosch.</i> <i>Nuuen Germen.</i>
STIJNTJE KAPTEIJN, GEB. BIJL. JANTJE VAN DER VEGT, GEB. JANS.	<i>Enkhuizen.</i> <i>Idem.</i>
JACOB KNEVEL, JZ. WILLEM VAN DER VLOET. ANTJE JACOBS DE HAAN.	<i>Zuidfehermeer.</i> <i>Oudewater.</i> <i>Gielhoorn.</i>
JAN JANSEN. OTTO JONGBLOED. THEODORUS HENRICUS BROERS. JACOBUS HAGEN.	<i>Buiten Utrecht.</i> <i>Idem.</i> <i>Utrecht.</i> <i>Buiten idem.</i>
PIETER JAKOBS. LEENDERT GIJNELS. FRANCISCUS VISSCHER.	<i>Utrecht.</i> <i>Buiten idem.</i> <i>Utrecht.</i>
JAN ERAS. JACOBUS HUITING.	<i>Idem.</i> <i>Idem.</i>
DIRK VAN DER SLOT. ALEBERT ROMBERG. JAN VAN RIJST.	<i>Buiten idem.</i> <i>Idem.</i> <i>Gouda.</i>
DIRK SMIT. HENRIK VAN DILLEN.	<i>Idem.</i> <i>Idem.</i>
MAARTEN DE JONG. TJAMME VAN URK.	<i>Idem.</i> <i>Meppel.</i>

of door het ijs, gevallen menfchen of kinderen.

Datum der Bedrijf.	Door welk Departement opgegeven.	Eereblijken.
31 December, 1839.	<i>Dept. Delft.</i>	<i>Gouden Vijf-gulden.</i>
19 Januarij, 1839.	<i>Dept. 's Hertogenbosch.</i>	<i>Bronzen Medaille en Gouden Tien-gulden.</i>
13 Julij, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
29 September, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Bronzen Medaille en vijfsten Gulden.</i>
1 April, 1840.	<i>Dept. Enkhuizen.</i>	<i>Zeven Gulden.</i>
Idem.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
29 Maart, 1840.	<i>Dept. Westgrafdyk.</i>	<i>Bronzen Medaille en idem.</i>
7 December, 1839.	<i>Dept. Oudewater.</i>	<i>Idem.</i>
17 Junij, 1839.	<i>Dept. Steenwijk.</i>	<i>Bronzen Medaille, en vijfsten Gulden.</i>
30 Julij, 1839.	<i>Dept. Utrecht.</i>	<i>Boekgeschenk.</i>
19 October, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Bronzen Medaille.</i>
2 December, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
3 Mei en 23 September, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Idem en Gouden Vijf-gulden.</i>
3 Januarij, 1840.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
30 Maart, 1840.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
28 Januarij, 1840.	<i>Idem.</i>	<i>Bronzen Medaille en zeven Gulden.</i>
4 April, 1840.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
28 Junij, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Bronzen Medaille en Gouden Tien-gulden.</i>
5 October, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
3 Mei, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Gouden Vijf-gulden.</i>
14 Junij, 1839.	<i>Dept. Gouda.</i>	<i>Bronzen Medaille en zeven Gulden.</i>
18 idem.	<i>Idem.</i>	<i>Boekgeschenk.</i>
20 November, 1839.	<i>Idem.</i>	<i>Bronzen Medaille en zeven Gulden.</i>
7 Februarij, 1840.	<i>Idem.</i>	<i>Idem.</i>
1 Mei, 1840.	<i>Dept. Meppel.</i>	<i>Bronzen Medaille en Gouden Vijf-gulden.</i>

reddingen vond plaats op het land: uit een ingestort huis, bij brand, van 'doodelijke bezwijming', zelfs eenmaal bij 'een stieregevecht' (bedoeld werd een aanval door een stier). Na 1850 kwam weleens een redding 'op een spoorweg' voor. Soms werd niet gered maar erger voorkomen. In 1857 slaagde een machinist van een stoomoliemolen te Zwijndrecht erin, belaagd door een vuurzee, de veiligheidskleppen en kranen open te draaien zodat een catastrofale ontploffing uitbleef.¹¹

Voor het eerst ook in 1805 werd aangegeven waaruit de 'erkenntenis' van de Maatschappij bestond:

- A Een vereerend Getuigschrift der Maatschappij, op perkament geschreven, met het zegel der Maatschappij voorzien, en door den Algemeenen secretaris geteekend, alléén of, met en benevens het zelve, een der volgenden:
- B De gewoone zilveren Medaille der Maatschappij.
- C Een afdruk van alle hare werken, of een bepaald gedeelte daarvan.
- D De gewoone gouden Medaille der Maatschappij.
- E Het honorair lidmaatschap derzelve.

▲ Opgave van toegekende 'eereblijken' in het *Algemeen verslag, Den 1 Iden Augustus, 1840* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (Met dank aan P.N. Helsloot).

II

GAA, PA 211, nrs. 192 en 193. Lijsten met namen van bekroonden, de aard van het 'loffelijke bedrijf', de datum waarop dit plaats had, door welk departement het werd aangegeven, de verleende 'eereblijken' enzovoort.

F Eindelijk, in zeer uitsteekende gevallen, de twee of drie laatstgenoemde tegelijk.¹²

'Honorable mentie' werd kennelijk niet langer voldoende geacht om het beoogde effect op het volk te bereiken. Er werd een ritueel ontwikkeld om het gewicht van de daad in te prenten. De 'bedrijvers' kregen hun ereblijk aangeboden 'in het openbaar op de Algemeene Vergadering' te Amsterdam. Of ze familie en/of kennissen mochten meebrengen, is onduidelijk. Evenmin wordt iets gemeld over aanwezigheid van geredden. Vermoedelijk was het de bedoeling dat de bekroonde meereisde met de afgevaardigde(n) van het departement dat hem had aangebracht. Overigens mag de waarde van een onderscheiding en het bijpassend ritueel niet alleen gezien worden als een zaak voor de ontvangende partij; ook de waarde voor de gevers mag zeker niet worden onderschat.

De indruk moet overweldigend zijn geweest voor de ontvangers, bevestigend voor de gevers. De uitreiking vond steeds plaats op de eerste ochtend van de vergadering in de Amsterdamse Oude Lutherse Kerk – de eigenlijke, zakelijke vergadering was daarna in de Grootte Kerk der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente. In 1818 bijvoorbeeld waren aanwezig de commissaris des konings van Noord-Holland, een commissie van de Amsterdamse burgemeesteren en van de Raad, een uit de 'regtbank van eersten aanleg', de commissaris van het departement van Nationale Nijverheid, Onderwijs en Koloniën, een commissie uit de Kamer van Koophandel, een van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten, en verder commissies uit kerkelijke, wetenschappelijke en stedelijke instellingen en andere 'nuttige inrigtingen'. In 1825 werd geopend met de rede van de voorzitter over 'Den invloed, die de rampen, inzonderheid die der Natuur, kunnen hebben op de grootheid van den mensch'. Het was het jaar waarin vooral noordwest-Overijssel door overstroming was geteisterd. Een orkest en vocale solisten vertolkten muziek van de Ridder mr. M.C. van Hall en van J.W. Wilms, de componist van 'Wien Neerlandsch Bloed'. De winnaars van prijsverhandelingen werden nu uitgenodigd. Hun vertogen werden kort weergegeven en beloningen uitgereikt. Intussen hadden redders uit onder andere Amsterdam, Schagen, 's-Gravenhage, Schiedam en Wijk bij Duurstede urenlang waarschijnlijk min of meer perplex zitten wachten. Nu werden zij naar voren genood

¹²
Nutswet van de 'Bataafsche Maatschappij'.

en ten aanschouwe van al die notabelen geprezen en gedecoreerd. Speciale aandacht kregen redders uit Zwartsluis, Kampen, Steenwijk en Noordwolde 'voor het, met eigen levensgevaar, redden van menschen en bergen van goederen, tijdens den jongsten watersnood'.¹³

De oproep naar de hoofdstad te komen lijkt overigens wel wat hoog gegrepen te zijn geweest. In de kolom 'Komt wel, komt niet' op de lijst van de bekroonden is meestal het laatste ingevuld. De verre, trage reis, de kosten en mogelijk de zenuwen vanwege zoveel plechtigheid zullen bekroonden weerhouden hebben.

In de Nutswet van 1825 werden de ereblijken gewijzigd. Het boekengeschenk werd afgeschaft, geld 'mits niet te boven gaande de somma van f 50,-' kon nu naast medailles of erelidmaatschap verkregen worden. Oorzaak was het Koninklijk Besluit dat jaar dat de bekroning van menslievende daden omzette in een overheidstaak. In 1822 had de regering wel voor het eerst een vergelijkbare 'Eerepenning voor Menschlievend Hulpbetoon' ingesteld, maar deze werd zo zelden toegekend dat de Nutsmedaille het grootste deel van de negentiende eeuw feitelijk het belangrijkste eerbewijs voor 'mensenredders' bleef naast die van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.¹⁴ Naast de erepenning bestond sinds 1815 de Orde van de Nederlandse Leeuw ter onderscheiding van civiele verdiensten. De Leeuw had echter een sterk standskarakter: haar ridderlijke graden waren niet voor de gewone man bestemd. Wel was er voor hem een speciale 'Broedermedaille', waaraan een klein pensioen was verbonden.¹⁵

Terugkerend tot de Nutsmedailles: zoals voorheen de departementen deed nu de minister van Binnenlandse Zaken opgave: het Nut kreeg subsidie om het metaal, nu ook veel brons, te bekostigen. Opvallend is het grote aantal aanbevelingen – via het ministerie – van de gouverneurs van provincies als Luxemburg, Henegouwen en Luik. Willem I had namelijk met zijn maatregel de bedoeling gehad het Nut over heel het Verenigd Koninkrijk te verspreiden en zo vooral de denkende elite van Noord en Zuid samen te smeden. De ereblijken werden in zekere zin de volkse pendant van de ridderorden. Het aantal steeg in 1827 bijvoorbeeld tot 165. Met de Belgische Opstand verdween met het koninklijk ideaal de helft van de aanmeldingen: in 1837 waren het er nog 79. In 1841 werd de rijkssubsidie ongedaan gemaakt, beloning van menslievende daden zou uitsluitend een koninklijk prerogatief zijn. Het Nut

¹³
'Programma van de jaarlijksche Algemeene Vergadering', in: 'Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', achtste stuk (1813-1818) en tiende stuk (1824-1829).

¹⁴
Bruin, *Kroon op het werk*, 23.

¹⁵
Ibidem, 37.

besloot niettemin op de oude voet van vóór 1825 door te gaan.¹⁶

'Geheel gewapend' te water

Nutsmedaille en -getuigschrift werden als een hoge eer beschouwd. De medaille werd naar believen voorzien van een ringetje, zodat zij op de borst gedragen kon worden. Het getuigschrift, op den duur gedrukt, werd bijvoorbeeld te Hoorn op kosten van het departement 'geëncadreerd'. Het werd veelal opgehangen in de woonkamer. Wie zijn 'diploma' kwijt was, kon bij het hoofdbestuur een nieuw aanvragen, zij het met het stempel: 'duplicaat'.¹⁷

De toekenning van de medailles was dan ook geen taak die lichtvaardig werd opgevat. Aanmeldingen werden door de 'gecommiteerden van de eereblijken' van het hoofdbestuur aandachtig onder de loep gehouden. Drie kenmerken lijken doorslaggevend te zijn geweest. Het eerste was dat in geval van redding succes was geboekt. Al had iemand onder de meest extreme omstandigheden zijn leven gewaagd, had hij 'slechts' een dode opgehaald, hij kreeg niets. Niet intentie was beslissend, maar welslagen. Overigens is dat nergens met even zo vele woorden vastgelegd, alleen de bekroningspraktijk toont het aan. Zelfs onder de wel aangemelde maar niet gehonoreerde daden was er geen die niet het beoogde resultaat had opgeleverd. Er moet dus een communis opinio hebben bestaan dat aanmelding van mislukkingen zinloos was. Merkwaardig is dat wel voor een tijdvak waarin juist zedelijke instelling werd benadrukt. Het ging de Nutsheren niet om de heldendaad op zich, maar om het effect: het volk moest geïmponeerd kunnen worden. Bekroning was geen doel, maar leermiddel.

Overigens kan ook de bewijsvoering een rol hebben gespeeld. Ten aanzien van een overlevende drenkeling viel nu eenmaal gemakkelijker te bewijzen dat de waterspringer gevaar had gelopen dan bij voor altijd zwijgende doden. Zelfs nog in 1913, toen de 'Maatschappij tot Redding van Drenkelingen' opnieuw de waterspringers ging belonen, bleef als eis gehandhaafd dat de levensgeesten van de drenkeling waren opgewekt.¹⁸

Hendrik Pater en Taetske Riemersma te Leeuwarden, 'echtelieden, ouders van een talrijk gezin', die in 1837 twee bewusteloze vrouwen onder het ijs vandaan hadden

¹⁶
Helsloot, 'De Nutsbeweging', 30, 41.

¹⁷
Bijvoorbeeld Lijsten, 12 februari 1847.

¹⁸
Van Lennep, 'De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen', 49.

gehaald en 'liefderijk in hunne woning' hadden opgenomen, boften nog. Ofschoon ze 'tot hun grievend leedwezen' er slechts een 'in het leven' [hadden] teruggeroepen', kregen zij beiden een zilveren Nutsmedaille plus getuigschrift.¹⁹

Ten tweede moest een daad 'buitengewoon' zijn. Eenvoudig iemand uit het water gevist hebben, was niet voldoende. De departementen wisten dat kennelijk want ze putten zich uit in toelichtingen, niet zelden ook lijken ze een voorval aangedikt te hebben. Alvorens men tot opgave aan Amsterdam overging, verrichtte men ter plaatse 'nader onderzoek'. Om de gevolgde procedure op het spoor te komen is onderzoek in het algemeen Nutsarchief daarom niet genoeg, daarnaast moeten de notulen van een departement worden opgeslagen. Hier zijn die van het departement Hoorn onderzocht.²⁰

Het systeem doet opnieuw denken aan dat van de 'Maatschappij tot Redding van Drenkelingen'. Vrijwel vanaf het begin beschikte deze over een net van correspondenten, veelal medici, die geslaagde en mislukte gevallen onderzochten, verslag deden, premies uitreikten en onkosten vergoedden.²¹ Vereist waren door de redder(s) ondertekende beschrijvingen van het ongeval, van de verschijnenselen die de drenkeling had vertoond en van de toegepaste behandeling. Twee te goeder naam en faam bekend staande getuigen dienden mede te ondertekenen. Na nauwkeurige bestudering van de stukken werd tenslotte de geredde zelf ondervraagd.²²

Te Hoorn begon de Nutsprocedure met 'melding', lange tijd 'per missive', meestal door een Nutslid, later soms ook door een ander. In 1864 bijvoorbeeld werd zo'n 'rapport' door drie burgers 'ondertekend'. Eenmaal, overigens pas in 1881, gingen redders zelf tot melding over, mogelijk ook een symptoom van bewustwording van 'lagere' klassen. Het betrof twaalf visserlieden die 'twee varensgezellen' hadden gered, 'beklemd in het ijs'. Kennelijk vonden de vissers dat hun een onderscheiding toekwam, hetgeen een afdwaling lijkt van de oorspronkelijke opzet van de ereblijken, waarbij het initiatief bij de heren lag. In elk geval blijkt uit de stap dat de mannen van het bestaan van Nutsmedailles op de hoogte waren en ze als een eer beschouwden. Ze ontvingen een bronzen medaille plus loffelijk getuigschrift.²³

De Nutsleden hielden hun omgeving goed in de gaten, want melding lijkt enigszins als bewijs voor hun sociale

¹⁹
Lijst over 1837.

²⁰
Vgl. J.M.M. Leenders, 'Omslag van ideeën. Het Nut te Hoorn 1850-1870', *De Negentiende Eeuw* 10 (1986) 93-113; idem, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).

²¹
Van Lennep, 'De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen', 35.

²²
Ibidem, 35-36.

²³
Archiefdienst Westfriese Gemeenten (AWF), archief Nut Hoorn, Notulen, 16 maart 1881, *Hoornsche Courant* 26 juni 1881.

inslag te hebben gegolden. Een zelfde lichtelijke gedrevenheid spreekt trouwens vaak uit brieven aan het hoofdbestuur; kennelijk werd het belangrijk gevonden dat het eigen departement zo aan de weg timmerde.

Na de melding werden getuigen gezocht en bewijsstukken opgesteld. Te Hoorn werd daarom steeds een commissie ad hoc gevormd van het lid dat melding had gedaan en twee andere leden, die redder(s) en geredde(n), buurtbewoners en andere getuigen ondervroeg. In de volgende Nutsvergadering werden de bevindingen besproken en werd vooral gekeken naar 'den aard van den daad in verband met de locale omstandigheden'.²⁴ Werd negatief beslist, dan hoefde de zaak nog niet per se geseponeerd te worden; het departement kon alsnog, voor eigen rekening, tot onderscheiding overgaan. Wessel Wiggelaar bijvoorbeeld, die al eens in 1852 'als jongeling' iemand had gered, haalde in 1864 een kind levend uit de Hoornse Appelhaven. Hoewel hij zich te water had begeven, werd zijn daad niet uitzonderlijk genoeg geacht om kans te maken op 'erkenntenis' van het hoofdbestuur. Niettemin gaf het departement hem vijf gulden en een getuigschrift.²⁵

Soms leverde het nadere onderzoek een nieuw inzicht op. Bartel Nanning Doffer had een kind uit de Hoornse Turfhaven gered en was aanvankelijk genomineerd voor een beloning type-Wiggelaar. Bij nader inzien werd hij te Amsterdam voorgedragen en kreeg hij de zilveren medaille plus – van het departement – vijf gulden 'uit hoofde van behoeftige omstandigheden'. Soms deed een departement trouwens het hoofdbestuur een suggestie welke beloning passend werd gevonden, soms werd dat in het midden gelaten.²⁶

Werd wel tot opgave aan Amsterdam overgegaan, dan was het zaak te overtuigen. Zo mogelijk werd een schrijven van de hand van de geredde(n) toegevoegd. In het geval van een schipbreuk vijf mijl ten zuiden van Schouwen was dat een in het Engels gestelde brief van de 'Master of the Schooner New-Castle of Goole' uit Yorkshire die met een lading ijzer op weg was naar Rotterdam. Het schip had in een vliegende storm fokkemast en verschan-sing verloren en was gekapseisd. Met een sloep van de reddingskotter 'Willem van Houten' was de bemanning gered.²⁷

Als rapporteurs aan het hoofdbestuur werden bij voorkeur vooraanstaande leden benoemd, te Hoorn bijvoorbeeld burgemeester baron mr. W.K. van Dedem en de

24

AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 7 juli 1864.

25

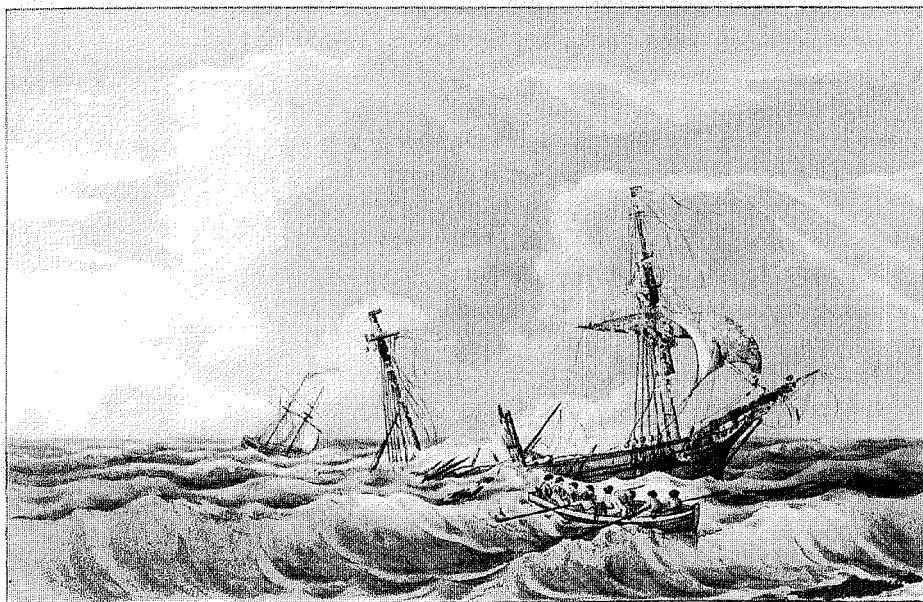
Ibidem, 25 augustus 1852 en 7 juli 1864.

26

Ibidem, 21 april 1880, 20 januari 1869, 18 maart 1874 en 17 februari 1875.

27

Lijst over 1857, brief van 6 januari 1857.

*Aan de Leden van het ENKHOIJZER Departement,
TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.*

*zijt Dankbare Erkentenis opgedragen, doordienzelver
D.W. Dinaar, Digger.*

Nutssecretaris, een hervormde predikant.²⁸ De rapportage bevatte behalve een niet zelden door de burgemeester van de plaats des onheils geautoriseerde getuigenverklaring steeds een lijvig verslag. Soms is dat bewaard gebleven. Vitaal was daarin zoals gezegd de uitzonderlijkheid van de omstandigheden.

Wat de drenkelingen betreft was vooral doorslaggevend dat de redder(s) zelf niet had(den) kunnen zwemmen. Izaak Verduijn bijvoorbeeld had in 1847 aan het strand bij Groede 'niet gearzeld' een knaap te hulp te snellen die 'in eene vlot geraakte aak' de zee dreigde op te drijven. Izaak en twee anderen hadden hem 'van eenen anders gewissen dood' gered.²⁹ In 1849 hadden Klaas Olthuis en Klaartje van Dijk, eveneens 'onervaren in het zwemmen', drie personen uit de Hoornse haven gehaald. In hun voordeel pleitte ook dat zij gekleed te water waren gegaan. Dat verhoogde niet alleen de moeilijkheidsgraad, maar getuigde ook van doortastendheid.³⁰ Gerrit Jansz. van Leeuwen redde datzelfde jaar een meisje uit de Nieuwe Gracht te Utrecht. Hij was 'niet bedreven in de zwem-

▲ Schilderij geschonken door een dankbare geredde aan het departement Enkhuizen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Collectie Archiefdienst Westfriese Gemeenten.

²⁸
AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen,
24 juli 1878.

²⁹
Lijst over 1847.

³⁰
AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen,
18 april en 30 mei 1849.

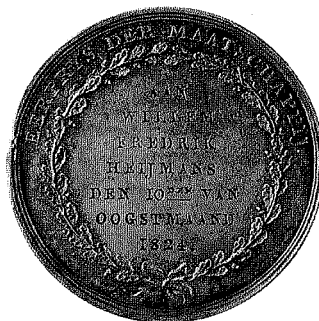
kunst' en had verder tegen (of – om in aanmerking te komen – voor) dat hij 'op reeds gevorderden leeftijd' was en 'zwak van ligchaamsgestel'.³¹ Soms lijkt de onbedrevenheid enigszins ten overvloede te zijn bericht: ook voor Lambertus Vriend te Breda pleitte dat hij niet kon zwemmen, 'hetgeen' – zo luidde het verslag – 'hem buitendien in de gegeven omstandigheden [er lag ijs] niet zoude gebaat hebben'.³²

G.J.Wennekendonk te Vreeland daarentegen kon wel zwemmen, maar had 'de vroege nog duistere ochtend' als handicap. 'In nachtgewaad' was hij zijn 'dienstmaagd' nagesprongen die in 'de zéér diepe en breede' Vecht was gevallen. Soms waren adjectieven alleen niet sterk genoeg.³³ Merkwaardig was ook de toevoeging dat Wennekendonk blootsvoets was geweest, vermoedelijk om zijn moeizame tocht naar de rivieroever aan te geven. Een redding met schoenen aan werd namelijk gewoonlijk hoger aangeslagen. Die door Hendrik Fenijn te Breskens bijvoorbeeld. Bovendien was hij 'geheel gekleed in eene zeer [sic] breede spuikom' gesprongen. Johannes Moelker verdiende ook lof, hij was Hendrik achterna gegaan, maar had eerst het een en ander uitgetrokken, hetgeen voor bekroning enigszins nadelig was. Het meest krasse bewijs van edelmoedigheid bood Christiaan van Nispen, in garnizoen te Bergen op Zoom; hij sprong 'geheel gewapend' in de Schelde.³⁴

Van grote betekenis waren verder 'grootte inspanning van krachten', 'telkens herhaalde inspanning en zelfopoffering' en vooral 'eigen levensgevaar'. Vaak werd ook 'kloek beleid' genoteerd. Tenslotte hielp kennelijk dat de redder 'zelf man en vader' was (zoals Willem Frederik Heijmans), als het even kon van 'een talrijk gezin'. Dat was pas echt edelmoedig – ik ben niet ironisch – niet alleen jezelf, maar ook je vrouw en kinderen vergeten.

Behalve persoonlijke handicaps respectievelijk kwaliteiten konden bezwaren voortvloeiend uit de omstandigheden tot een gunstig besluit van het hoofdbestuur leiden. Te Groede waren dat 'eene ontzettende waterhoogte en zeer hevigen golfslag', te Breskens de zeesluis 'waar het water met geweld indrong', te Apeldoorn 'stroomend water'. En als klap op de vuurpijl werd wel opgemerkt, zoals opnieuw in het geval van Groede, dat het 'door de toeschouwers onmogelijk geachte' toch was geschied. In Utrecht waren 'anderen voor (...) de moeilijke poging teruggedeesd'.³⁵

- 31
Lijst over 1849.
32
Lijst over 1857.
33
Lijst over 1850.
34
Lijst over 1850, 15 november.
35
Lijsten over respectievelijk 1847, 1850 en 1849.

▲
Zilveren medaille, diameter 3,9 cm, in 1824 toegekend aan Willem Frederik Heijmans in Den Haag voor het redden van een man uit het water. Vermeld in *Algemeen verslag, voorgelezen in de onderscheidene algemeene vergaderingen der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen*, 7e stuk (1822-1824), 221. Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, inv.nr. P 08223 (Foto: Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet).

Gewoonlijk stond de aangifte in de indirecte rede, een enkele keer in de directe rede (de bijzinnen merkwaardigerwijs in de onvoltooid verleden tijd), hetgeen suggestief werkte. 'Een vreemd reiziger klimt des avonds ten 9 ure in den donker (26 Januarij) over de leuning van een brug, meenende dat het een slagboom was (...) tot afsluiting van rijtuigen voor eene dwarsstraat en valt zoo van eene hoogte van 4 Ned. El in de gracht, die met eene zeer [sic] dunne ijskorst was bedekt, en aan beide zijden door daarop uitkomende achterhuizen geheel [sic] is ingesloten.' De hiervoor al genoemde Vriend, 'in de Brouwerij onmiddellijk in de nabijheid werkzaam, bemerkt dit en springt, daar er geen andere toegang, althans genoegzaam in den omtrek, was, van dezelfde hoogte den drenkeling na, op gevaar af van op een paal of ander hard voorwerp neder te komen, of in de modderige gracht, die ruim 2 Ned. El diepte had bij eene breedte van ongeveer 8 El, te smoren.' Een vreselijke strijd in het steeds afbrokkelende ijs begint. Lambertus raakt 'geheel uitgeput en verkleumd'. Gelukkig snelt iemand met een ladder te hulp.³⁶ Het departement Breda zag met algemene stemmen 'in het ter sprake gebragte feit een merkwaardig voorbeeld van buitengewone pligtbe-trachting'.

Een derde voorwaarde voor bekroning naast positieve afloop en uitzonderlijkheid was een overigens 'onberispelijk zedelijk gedrag'. Van de eerdergenoemde machinist werd geschreven dat hij 'bekend [was] als een zeer geschikt en oppassend man'. Kennelijk bracht de combinatie zichzelf vergetende edelmoedigheid/ongewenst gedrag het Nutsbestuur in verlegenheid. Volgens de burgerlijke moraal kon immers alleen braafheid resulteren in 'opofferende pligtbetrachting'. Zo liet het bestuur de kans liggen tot de ontdekking te komen dat de gewone man aan zichzelf en aan zijn eigen cultuur nobele motieven kon ontleen.

De opsomming van al deze handicaps en andere omstandigheden was geenszins (alleen) gewichtigdoenerij, ze versterkten wel degelijk de bewijsvoering. Het Nut had het wat deze betreft aanzienlijk moeilijker dan de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Die kon in 1783 immers 'eenvoudig' vaststellen dat slechts beloond werd indien een drenkeling 'voor dood' uit het water was gehaald. Zo kon enscenering van reddingen worden voorkomen. De Maatschappij weigerde ook later van die koers af te wijken. Toen in 1791 het Leidse Nutsdepartement haar verzocht haar activiteit uit te breiden tot schijnbaar

³⁶
Lijst over 1857. Een Ned. El was
1 meter.

dood geboren kinderen, werd dat van de hand gewezen wegens de moeilijke bewijsvoering in zulke gevallen.³⁷

'Dien Klundertman: al heette hij ook Alberdingk Thijm'

Het slotstuk van de procedure was na 1841 geheel bij de departementen komen te liggen. Aan de eigenlijke aanbidding van de ereblijken werd te Hoorn een deel van de Nutsvergadering besteed. De 'belanghebbenden' werden daartoe 'binnengeleid', zo mogelijk door het lid dat ze had aangebracht, en 'op de voor hen bestemde plaatsen gebracht'. De commissie kon de zaak afhandelen, gewoonlijk echter werd gekozen voor een meer 'solemnele' aanpak.³⁸ De Nutsvoorzitter rees dan op en schetste de verrichte redding. Vooral het edele daarvan werd breed uitgemeten. Tenslotte werd de beloning uitgereikt en werden de genodigden weer de zaal uitgeleid.

Ereblijken na reddingen werden nooit toegekend aan personen van stand. Onderzoek te Hoorn toont aan dat bekroonden niet hoger reikten dan de kleine burgerij. Ten hoogste bezat men een huisje met een lage huurwaarde, meestal echter vrijwel niets. Bekroonden behoorden tot de grote massa die in de praktijk geen Nutslid kon worden. Niet dat een heer van stand altijd aan de kant bleef staan. Em. Ds. C. van Schaick te Hoorn redde een tuinman die in het duister in een vaart was getuimeld.³⁹ En bij de brand van de katholieke kerk in 1877 werd een bewijs van zeldzame verdraagzaamheid geleverd door de protestantse apotheker, tevens raadslid, Ev. Korver. Terwijl het dak al in lichterlaaie stond, bracht deze samen met de pastoor de voornaamste kerkstukken in veiligheid.⁴⁰ Natuurlijk viel zoiets te prijzen, maar volgens de Nutsfilosofie was een medaille in zo'n geval niet op zijn plaats, de heren deden eenvoudig wat van hen verwacht mocht worden. Deze Nutspraktijk blijkt bij de Wet van 1874 nog nader verfynd: 'In geen geval worden deze eereblijken ten name der Maatschappij uitgereikt aan leden voor verdiensten ten haren opzichte.' Er bestond maar één uitzondering op die algemene regel: hoofdonderwijzers. Over hen dadelijk.

Werd dus niet elke stand verguld met edelmetaal, datzelfde ging niet op voor de kerkgenootschappen. Ereblijken werden toegekend zonder aanzien des geloofs. De redders van zeven schipbreukelingen uit het Hoornse Hop

37

Van Lennep, 'De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen', 41, 44.

38

AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, bijvoorbeeld 17 maart 1869.

39

Hoornsche Courant 27 januari 1866.

40

AWG, arch. Sint-Cyriacus, Liber Memorialis.

tijdens de Pinksterstorm van 1859 waren alle vijf katholiek.⁴¹ Het hoofdbestuur werd niet eens op hun geloof gewezen, dat was eenvoudig niet aan de orde. Anders lag het bij Izaak Waterman, vijftientig jaar hoofdonderwijzer van de Israëlitische school te Arnhem. Zijn bekroning had namelijk juist alles te maken met zijn geloof. Tegen 'vooroordeel en onverdraagzaamheid' in was hij namelijk 'de eerste en eenige' jood geweest die aan de Haarlemse Nutskweekschool was toegelaten.⁴²

Toch had het Nut het niet gemakkelijk met de godsdienst. Terwijl aanvankelijk protestanten en katholieken lid waren geweest – joden konden pas sinds 1864 lid worden, de christelijke grondslag van het Nut stond hun entree eerder in de weg –, verlieten de katholieken het Nut om godsdienstig-emancipatorische redenen. Vanaf 1840 kwam bijvoorbeeld te Hoorn vrijwel geen katholiek Nutslid meer voor. De katholiek Joachim Le Sage ten Broek, nota bene de zoon van een protestants Nutsman van het eerste uur, had zelfs een 'Roomsch-Catholijke Maatschappij' opgericht, die echter al spoedig was verboden. Nog in 1851 werd gepleit voor opsplitsing van het Nut in een katholieke en een protestantse afdeling.⁴³

Ook ten aanzien van de ereblijken blijkt de godsdienst het Nut niet helemaal onverschillig te hebben gelaten. De map van het hoofdbestuur voor loffelijke daden over 1853 bevat misschien niet toevallig een interessant klad over een man te Klundert, naar alle waarschijnlijkheid een katholiek. Zijn naam was niet doorgegeven, terwijl de gecommitteerden van gevoelen waren dat deze 'Klundertman, al [stond] zijn naam niet vermeld, evenzeer aanspraak [had] op erkentenis'. De tekst is veelzeggend. De omissie was 'te meer' bezwaarlijk 'daar, volgens de nogal onvolledige opgave, de redding *niet* [had] kunnen plaats hebben, zonder de medewerking van die K.' De gecommitteerde W. adviseerde 'alzo, nopens dien "Klundertman" (hoe ook genaamd, al heette hij ook Alberdingk Thijm) berigt in te winnen'. Daarvoor was vooral reden omdat 'volgens de Katholieke Nederlandsche Stemmen de Nutsvrienden wél vermaledijde kettters zijn (...). Maar die *onfeilbare* taal verhindert ons niet regtvaardig te zijn. Ergo! Schrijven om nader berigt.'⁴⁴ Behalve de gevatheid van de schrijver valt de overtuiging op dat het Nutsbestuur zelfs in dit 'ergste' geval consequent diende te blijven.

⁴¹ AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 21 november 1860.

⁴² Lijst over 1862.

⁴³ Helsloot, 'De Nutsbeweging', 43, 46.

⁴⁴ Lijst over 1853. Cursivering van W.

Eer en fatsoen

Aan de ereblijken valt ook de ontwikkeling van de mentaliteit binnen het Nut af te lezen. Zoals gezegd werden aanvankelijk alleen redders onderscheiden. Sinds de jaren vijftig echter groeide het besef dat edelmoedigheid ook anders tot uiting gebracht kon worden. In cijfers uitgedrukt ziet de ontwikkeling er als volgt uit.

	1848	1856/7	1867/8	1876/7	1880/1	1884/5 ⁴⁵
Redding	>100	41	35	13	12	12
Welbeproeft trouw	1		24	28	34	25
Veeljarige schooldienst		6	11	1	3	3

(Bron: Lijsten van loffelijke bedrijven)

Binnen twintig jaar verschrompelde het aandeel reddingen tot eenderde van het totale aantal onderscheidingen, daarna tot nog veel minder. Gered werd er in 1885 natuurlijk nog steeds, zelfs nog meer dan voorheen want de bevolking was toegenomen. Maar mogelijk had de Nutsleiding ingezien dat het maatschappelijk effect van dergelijke bekroningen minder groot was dan was aangenomen. Belangrijker lijken echter het groeiende inzicht in het innerlijk van het volk te zijn geweest en het besef dat binnen het volk verschillen bestonden.

Wat het innerlijk betreft kan bijvoorbeeld een zelfgemaakt gedicht uit 1868 van een lid van het Hoornse departement worden genoemd dat een decennium eerder nog niet mogelijk was geweest: 'Eene schildering hoe een arm kind zich vrijwillig van het hem toebedeelde voedsel onthoudt ten behoeve van broeders en zusters.' De notulen voegden eraan toe – het gedicht werd kennelijk als iets bijzonders beschouwd: 'De strekking is om te doen uitkomen dat deugd en zelfverloochening onder alle standen ook onder de geringsten gevonden worden.'⁴⁶ De grote ontdekking van de elite in de jaren zestig was dat de cultuur van de gewone man een waarde in zichzelf bezat en dat meer daaraan aangeknoopt moest worden om het volk te bereiken.

De differentiatie die de links-liberale elite sinds de jaren zestig binnen het volk aanbracht, was die tussen actieven (werkbazen, ambachtslieden, winkelier[tje]s en kleine ambtenaren) en inactieven (of deze laatsten nu van hoge

⁴⁵ De dubbele jaartallen betekenen steeds maar één Nutsjaar, dat na de Algemene Vergadering werd begonnen. De peiljaren zijn betrekkelijk willekeurig gekozen om een globale lijn aan te geven.

⁴⁶ AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 18 november 1868.

[adel, patriciaat] of lage stand [paupers, bedelaars]) waren. Niet alleen werkzaamheid was echter maatstaf voor het degelijke burgerlijke midden, ook werd geproclameerd dat dit een gemeenschappelijke cultuur bezat. Die cultuur werd de actieven voorgehouden in speciaal daartoe opgerichte verenigingen voor volksvoordrachten, werkliedenverenigingen enzovoort.⁴⁷

Parallel aan deze nieuwe kijk op het volk verliep de verschuiving van de interesse voor de spectaculaire uitzondering naar die voor het gewone; van heldendom op een onverwacht ogenblik naar min of meer voorspelbare vele jaren trouwe dienst. Ook uit de ereblijken wordt duidelijk dat het Nut de Romantiek met haar heldenverering ontgroeiende en dat het verzakelijkte.

De terminologie veranderde. Voorheen werden vooral verschillende variaties op het thema 'edel' gebezigd: 'edelhoedig', 'edel bedrijf', 'edele menschevriend'.⁴⁸ Bedoeld was aan te geven hoe het subject op het moment van de daad als het ware boven zichzelf en zijn stand werd uitgeheven. Nu gingen domineren combinaties als 'trouw en eerlijk', 'trouw en ijverig' en 'goede trouw en nauwgezetheid'.⁴⁹

Elders heb ik geconstateerd dat rond 1860 eer en fatsoen nog naast elkaar voorkwamen. Een Hoornse schoenwinkelier die er (ten onrechte?) van werd beticht zijn schoonzuster te begeren, liet bijvoorbeeld in de plaatselijke krant afdrukken dat zijn 'Eer en Fatsoen' waren aangerand.⁵⁰ Fatsoen was oorspronkelijk een term die werd toegepast op de 'betere' standen, vergelijkbaar met eer. Geleidelijk ontwikkelde fatsoen zich echter tot centraal begrip van de burgerstand. In een woordenboek van 1857 is een man van fatsoen nog 'iemand van aanzienlijke geboorte of afkomst'.⁵¹ Zijn fatsoen houden betekende nog zich volgens zijn stand gedragen. Later ging het, veel algemener, betekenen: het decorum bewaren. Vergelijking van eer en fatsoen levert een boeiende tegenstelling op.

Eer verwijst naar privaatrecht, naar zelfstandige persoonlijkheid, naar maatschappelijke onafhankelijkheid. Eer en vrijheid zijn welhaast synoniem in: de eer en vrijheid van het vaderland. Fatsoen suggereerde rond 1860 eerder het omgekeerde, had een egalitair aspect. Schuift eer de persoon op de voorgrond, fatsoen doet hem juist opgaan in de groep. Eervolle, ook wel deftige, 'hogere' standen vielen op, fatsoenlijke juist niet. Milieu en normen domineerden voor fatsoenlijken. Zij wilden niet zozeer vrij-

⁴⁷
Zie bijvoorbeeld J. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995) 3-4.

⁴⁸
AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, bijvoorbeeld 30 mei 1849, 21 november 1860 en 17 september 1862.

⁴⁹
AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 20 januari 1869, 16 december 1874, 15 maart 1876, 4 juli 1877, 16 juni 1869, 18 maart 1874, 19 maart 1879. *Hoornsche Courant* 18 april 1877.

⁵⁰
Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen*, hoofdstuk 23.

⁵¹
D. Bomhoff, *Nieuw groot woordenboek der Nederlandsche taal* ('s-Gravenhage 1857).

heid. Die maakte onzeker. Zij wilden erbij horen. Aanpassing en 'normaal doen' waren het hoogste goed, de zekerheid van de burgerman.⁵²

Nederland stond in zijn hang naar fatsoen niet alleen. Ook in Groot-Brittannië kwam 'respectability' op als middle-classideologie, in de betekenis van achtbaarheid, aanzien, soliditeit. Ook hier ging het om de democratisering van een term die voordien slechts bij de landadel in zwang was. In de negentiende eeuw werd de term van toepassing op andere standen mits ze respect verdienden wegens 'karakter', evenals 'plicht' een centrale waarde. Karakter impliceerde vlijt, zelfdiscipline, orde, netheid en spaarzaamheid. Trouw aan het eigen gezin, aan de maatschappij als geheel, aan de eigen levensopdracht werd kortom belangrijker gevonden dan het eenmaal verrichten van een sail-lante daad.⁵³

Veranderingen in de bekroningspraktijk

Overigens bleef het hoofdbestuur het volle pond eisen. Ten aanzien van een dienstbode te Roordahuizen voor wie wegens 46 jaar trouwe dienst een onderscheiding was aangevraagd, werd bericht: 'Ofschoon het rapport omtrent deze dienstmaagd bijzonder gunstig is, blijkt daaruit niet van zoo buitengewone omstandigheden dat het eereblijk gegeven kan worden vóór dat de 50 jaar bereikt zijn.'⁵⁴ Iets dergelijks overkwam Jansje van Hinte, 25 jaar gedienstige bij jonkheer mr. Dirk van Akerlaken. Tot tweemaal toe probeerde het departement Hoorn haar door Amsterdam bekoord te krijgen. Dat prees Jansje 'alleszins', maar vond 'nogthans geen genoegzame termen'. Eigenlijk, getuige de interne correspondentie van het hoofdbestuur, werd Jansjes dienst niet de moeite waard geacht. Slechts in een geval als dat van de weduwe Groenman gold de vijftig-jaar-grens niet: zij kreeg f 25,- plus een 'vereerend getuigschrift' omdat zij 'een ongelukkige grijs-aard' had verpleegd.⁵⁵

Wat Hoorn betreft, dat hield aangaande dienstbodes voortaan de eer aan zichzelf. Leentje Storm bijvoorbeeld: zij ging trouwen en kreeg voor haar dienstje van zestien jaar, waarvan tien ten huize van een Hooranse dominee, een getuigschrift plus 'een tafelflacon met zilver gemonteerd'.⁵⁶ Naar verhouding was Leentjes beloning groot, een ander met 25 jaren dienst kreeg alleen een getuig-

⁵² Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid*, 240.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Lijst over 1874/5.

⁵⁵ AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 16 juni 1869, 19 januari 1870.

⁵⁶ AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, 15 maart en 10 mei 1876. *Hoornsche Courant* 14 mei 1876.

schrift. Mogelijk had het departement de bedoeling Leentje als voorbeeld voor jonge meisjes te gebruiken. Sinds de jaren vijftig bestond te Hoorn een 'damesoffensief' juist deze meisjes voor zedelijk bederf te vrijwaren door hen nauw aan hun betrekking te binden. Een landelijke commissie van het Nut (1844) had vastgesteld dat dienstbodes steeds minder een soort gezinslid, steeds meer een loonbediende werden. Tegelijk was gepoogd de angst te ontzenuwen als zouden vooral jonge meisjes gemakkelijk in de prostitutie belanden. Ze zouden 'uit zucht naar weelde', afgekeken van hun mevrouw, zo aan geld proberen te komen. Reëler was – aldus de commissie – het bezwaar tegen het feit dat op minderjarige dienstmeisjes geen personele belasting werd geheven. Dat maakte hen extra goedkoop en, onervaren als ze waren, kwetsbaar in families met heren. In 1852 verscheen 'De behandeling van Dienstboden' door Elisabeth Schiotling, na haar huwelijk: Van Calcar.⁵⁷

Te Hoorn werd in 1858 een 'Vereeniging tot Bevordering van Welstand en Zedelijkheid' opgericht die al een dienst van vier, zeven of tien jaren beloonde. Tezeldertijd begon het Nutshoofdbestuur mondjesmaat dienstboden te onderscheiden. Maar nooit meer dan twee of drie per jaar. In Hoorn verzandde het initiatief, van Rotterdam is hetzelfde gemeld.⁵⁸

Een andere ontwikkeling in de sector ereblijken kwam ten goede aan onderwijzers. Mede onder invloed van de schoolwet van 1857, die een verbetering van hun maatschappelijke positie beoogde, werd hun bij veel-, meestal vijftig-jarige, dienst een zilveren medaille toegekend – hoofdonderwijzers kregen weleens goud; dit gebeurde vooral in de jaren vijftig en zestig, later meestal wat minder. Die afname zou verband kunnen houden met een zekere koerswijziging van het Nut in 1869, toen besloten werd zich niet meer te rechtstreeks in de schoolstrijd te mengen. De neutrale school bleef het overigens toegedaan.⁵⁹ Hoofdonderwijzers waren trouwens de enige leden van het Nut die in een stad als Hoorn bekroond konden worden. Dit waren Nutsleden die dag in dag uit met de verheffing des volks bezig waren geweest.

De laatsten die voor eremetaal voor trouwe dienst in aanmerking kwamen waren, sinds ongeveer 1870 de sociale kwestie publiek werd, de werklieden. Al spoedig gingen hun onderscheidingen het leeuwendeel van de ereblijken

- 57
Helsloot, 'De Nutsbeweging', 57, 58.
58
Ibidem.
59
Helsloot, 'De Nutsbeweging', 67.

▲
Zilveren medaille, diameter 4,3 cm, door het hoofdbestuur op voordracht van het departement Elburg wegens vijftigjarige dienst aangeboden aan de onderwijzer Johannes van der Weide. Vermeld in het *Jaarboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1858-1859 (1860) 18* (Collectie P.N. Helsloot).

uitmaken. Alleen voor 1850 heb ik een eerdere bekroning van een werkman aangetroffen. Veelzeggend is vooral de formule die toen en ook later werd gebruikt: de man was vijftig jaar 'in dezelfde dienst' geweest, had 'menigvuldige bewijzen van naauwgezette pligtsbetrachting' geleverd, was 'aanhankelijk aan zijne meesters' geweest en had uitgeblonken in 'de getrouwe behartiging hunner belangen'.⁶⁰ Te Hoorn bestond het gebruik dat de patroon in een dergelijk geval 'een allergunstigst certificaat' verschaft en bij de prijsuitreiking in de Nutsvergadering tegenwoordig was.⁶¹ Zo'n jubileum werd gewoonlijk binnen het departement gehouden. Het benodigde aantal dienstjaren was hoog: molenaarsknecht Jan Basjes 46 jaar, timmermansknecht Willem Noorman veertig jaar, beeldsnijder A. Blom zelfs vijftig jaar. Alleen voor de laatste werd het hoofdbestuur benaderd. Maar één persoon, letterzetter bij de *Hoornsche Courant*, had 'slechts' 25 jaar bij dezelfde patroon gewerkt; niettemin kreeg hij een getuigschrift plus een zilveren luciferdoosje.⁶²

Evenals bij de reddingen ging het dus niet zozeer om de bekroonde zelf alswel om het voorbeeldig karakter van zijn 'prestatie'. Al vormde de beloning van werklieden op zichzelf een vernieuwing, eigenlijk stond zij voor iets traditioneels, voor de bezwerende oproep: blijf zitten waar je zit en verroer je niet! en voor: ga vooral niet hogerop en wees tevreden met je lot! Zulke lange dienstverbanden waren even zo vele symbolen van een stabiele, om niet te zeggen starre standenmaatschappij. Dat de beloning van werklieden pas rond 1870 gebruik werd, kan dan ook worden beschouwd als een teken van het ontwakend besef dat die maatschappij niet langer gegarandeerd leek. Wat trouw en aanhankelijkheid werd genoemd, kan achteraf evengoed als behoudzucht en traagheid worden uitgelegd. Dat de koerswijziging ten aanzien van de ereblijken niet een toename van interesse in de persoon van de bekroonde betekende, blijkt ook uit het feit dat de Nutsheren de betrokken dienstbaren meestal helemaal niet kenden, hun patroon echter wel. 'Zekere Heintje Hulst' had 25 jaar bij 'Mevrouw de Weduwe Vleugels, geboren Oosterdiep' geëindigd, 'Zekere Adolf Spaarkogel bij den Heer J. Boon'. Slechts een enkele keer blijkt uit het gebruik van een voornaam of juist de afwezigheid van elk adjectief dat iemand bij althans enige heren bekend moet zijn geweest: 'het kind van politieagent Blok is door IJnia uit het water gered'.⁶³

60

Lijst over 1850, 17 januari 1850.

61

AWG, arch. Nut Hoorn, Notulen, bijvoorbeeld: 15 november 1876.

62

Ibidem, 21 maart 1877, 11 februari 1881, 21 april 1880 en 15 maart 1876.

63

Ibidem, 20 januari 1869, 18 maart 1874 en 24 juli 1881.

In 1885 werd het instituut van de ereblijken opgeheven, een nieuw werd niet ingevoerd. Dat was niet zozeer het gevolg van een progressieve mentaliteit. De meerderheid van de departementen wees immers in die jaren het 'linkse' beleid van algemeen secretaris mr. A. Kerdijk van de hand en het sociale terrein werd grotendeels aan de socialisten gelaten. Mogelijk speelde geld een hoofdrol. In elk geval markeert de opheffing ook het begin van het einde van de periode van links-liberale patronage die in de jaren zestig begonnen was. De gelijkheid op cultureel terrein die de elite had beoogd, had niet geleid tot politieke of sociaal-economische gelijkheid. De werkende klasse realiseerde zich steeds meer dat zij de hand van de heren juist moest loslaten, wilde zij reële loonsverhoging en betere arbeidsomstandigheden bereiken.

Hoe diep verankerd de ereblijken kennelijk zijn geweest, blijkt uit een brief uit 1903 van de Hoornse zadelmaker J. Reek Pzn: Dirk Peereboom was vijftig jaar bij hem in dienst, 'onafgebroken, met de meeste vlijt en onkreukbare trouw'. Reek schreef daarop opmerkzaam te moeten maken, 'daar ik wel eens vernomen (...) heb dat [het Nut] dergelijke perzonen gaarne eene onderscheiding toedient'.⁶⁴ Reek schreef nota bene elf jaar na de opheffing van het Hoornse departement in 1892.

Summary

Of noble enterprises and proven loyalty: honours awarded by the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 1791-1885

One of the main objectives of the Dutch bourgeois association the *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Society for the Promotion of General Welfare) was to provide education for the ignorant masses. This was a one-way process whereby members of the more elevated classes assisted those of the lower classes. However, there was one exception in which common people could help their fellowmen and be commended for it as well. This involved instances of selfless acts, primarily rescues of drowning individuals – a relatively common occurrence given the Netherlands' watery geography. As of 1791, the *Nut* granted rescuers an honourable mention, later also a medal or some other reward, for which a solemn ritual was developed.

As the *Nut* decoration was indeed a great honour, the acts to be rewarded were thoroughly investigated. With respect to a rescue, local departments first studied the case and then informed the society's board in Amsterdam. Three requirements had to be satisfied: the rescue had to have been successful; extraordinary – for example, the rescuer himself could not swim or had jumped into the water fully dressed; and he had to be of irreproachable moral conduct.

Awards were never given to persons of the higher classes; when they saved someone's life they were simply doing what was expected of them. Rewards were given to members of all denominations, even Roman Catholics, although they were not permitted (by their bishops) to be a member of the *Nut*, which was enlightened Protestant.

This system of rewards illustrates a development in the society's outlook. As of the 1860s the number of recompenses for rescues declined while those for loyal service grew. An explanation for this shift might be that the latter rewards were believed to have a greater social impact. In any case, this shift signalled society's growing recognition and appreciation of the common people. Incidental acts of heroism were no longer considered as important as an individual's dutiful service of many years. This was in keeping with general

views on human endeavours around 1860, which favoured conventional respectability above honour and a more egalitarian outlook above individual feats of heroism.

This notwithstanding, the *Nut* maintained stringent requirements in bestowing its awards: those considered eligible were mostly domestic servants with some fifty years of service. A new development was the inclusion for consideration of (head)teachers, often members of the *Nut*, who were solely devoted to educating the lower class. The last group to qualify for remuneration on the part of the *Nut*, from around 1870, were the labourers, which coincided with the emergence of socialist concerns. However, the perpetuation of this awarding system was actually a means of maintaining the traditional barriers between the classes: stay where you are, do not aspire to anything higher, be content with your fate. Awards ceased to be given after 1885 with the end of left-wing patronage, which was initiated in the 1860s. The working class realised that it had to wrest itself from the grasp of the upper classes.